

БАДИЙ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА АНЪАНАЛАРИ

**Усмонжон Қосимов, филология фанлари доктори,
Мунаввара Хидирова таянч докторант, Жиззах ДПИ**

Аннотация

Мақолада бадий тил хусусиятлари ва анъаналари Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода ва Миртемир, Эркин Воҳидов ва Тоғай Мурод асарлари мисолида ўрганилган.

Калит сўзлар: адабиёт, тилшунослик, тасвир, восита, асар, рухият, аср, эстетик.

Аннотации

В статье исследуются особенности и традиции литературного языка на примере произведений Абдуллы Кодири и Абдуллы Каххора, Шейхзоды и Миртемира, Эркина Вохидова и Тогай Мурода.

Ключевые слова: литература, языкознание, описание, средства, труд, психика, век, эстетика.

Annotation

The article examines the features and traditions of literary language in the works of Abdullah Qodiri and Abdulla Qahhor, Sheikhzoda and Mirtemir, Erkin Vohidov and Togai Murod.

Keywords: literature, linguistics, description, means, work, psyche, century, aesthetics.

Бадиий тил барча замонларда ҳам адабиётнинг, демакки, танқид ва адабиётшунос ликнинг ҳам асосий муаммоларидан бири бўлиб келган. Чунки сўз, энг аввало, фикр-туйғуларни ифодаловчи бебаҳо рухий неъмат. Адабиётшунослик дарсликларидан ҳам “Тасвирийлик ва эмоционаллик бадиий тилнинг муҳим хусусиятлари эканлиги таъкидланади”.¹ Барча улуғ адиблар бадиий асар тилига ва ундаги ҳар бир сўз ва иборага алоҳида эътибор билан қарашган. Асрлар давомида ривожланиб, бардавом бўлиб келаётган бу анъана бадиий ижоднинг муқаддас бир қонуниятига айланган, десак хато бўлмайди.

Алишер Навоийни маънавий устоз деб билган Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода ва Миртемир, Эркин Воҳидов ва Тоғай Мурод каби машҳур адибларимиз тилга муносабатда, сўзни муқаддас ва қудратли куч деб билишда ҳам буюк шоирнинг адабий-эстетик анъаналарини ижодий давом эттирганлар. “Асли ёзғучилиқ айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда. Сўз қолип, фикр хумдондаги ғишт янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин”,-дея таъкидлаган Қодирий сўз қўллашда узок андиша ва масъулият лозимлигини ижоднинг қатъий мезони деб биларди. Бундай талабчанлик кўплаб истеъдодли адиблар, жумладан, Тоғай Мурод ижодига, унинг шоирона ва халқона тили ва услубига ҳам хосдир. Адибнинг

¹Н.Шукуров, Н.Ҳотамов, Ш.Холматов,М.Махмудов. Адабиётшуносликка кириш.1979.117-6.
Б.Тўхлиев.Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.:2006.100-6.;

бадий тил хусусидаги бахшиёна мушоҳадалари ҳам устозлар фикрлари билан муштарак ва ҳамоҳанглиги эътиборга лойиқ: ”Бадий асар-- бир минора. Асар пойдевори--тил.”² Ёш ёзувчининг элимизга манзур бўлган қисса ва романлари завқ билан ўқилишига сабаб-омиллардан бири ҳам-- уларнинг халқ оғзаки бадий ижодидан озиқланган миллий ва оҳорли тилидир. Атоқли адиб ва мунаққидлар бежиз Тоғай Мурод тилини шоирона,халқона деб таърифламаганлар.

Абдулла Қаҳҳор учун ҳам тил ҳамиша адабиёт ривожининг асосий шарти, омили эди. “Адабиёт-бу тил! Мен шу вақтга қадар бирор ёзувчи тилсиз, имо-ишоралар билан бадий асар яратганини эшитганим йўқ”. Мумтоз шоир ва ёзувчиларимизнинг бадий асар тили учун кураши *ҳеч* қачон бирёқлама, яъни зоҳирий шакл учунгина бўлмай, балки у чуқур мазмун ва юксак ғоявийлик учун ҳам курашиш эди. Чунки тил шунчаки ташқи бир безак ёки либос бўлиб эмас, балки асар мазмунининг, ёзувчи ғоявий-эстетик мақсадининг бади ий ифодаси бўлиб яшайди. Чунончи, Абдулла Қаҳҳор санъат асарининг асосий шарти бўлган шакл ва мазмуннинг яхлитлигини шундай таъкидлайди:”Адабий асарнинг жони- -унинг мазмуни, лекин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак. Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас”.* Бундай теран фикрлар асосида ҳам Жомий ва Навоийнинг “назмда ҳам асл анга маъни”, яъни мазмуннинг ҳамиша устуворлиги ҳақидаги юксак мезон ва ақидалари ижодий бир дастур бўлиб хизмат қилганини пайқаш қийин эмас.

Туркий тилимиз ва адабиётимизнинг буюк яловбардори Навоий, айти пайтда, форс ва араб тилларини ҳам мукаммал билганлиги унинг фавқулудда нодир истеъдодининг ёрқин бир қирраси эди. Улуғ шоирнинг “Девони Фоний” ва пири комил Жомий асарларидан таъсирланиб ва илҳомланиб яратган “Тухфат ул -- афкор” қасидаси, шунингдек, кўплаб рубоийларидаги сўз санъаткорлиги ҳам фикримизга далил бўла олади. Шеърларининг деярли барчасига хос бўлган ёрқин фазилят бор: бу -- уларнинг ҳам маънан, ҳам шаклан поэтик мукаммаллигидир. Бундай ғоявий-бадий юксакликка эришишда, аввало, Навоий нинг ўзбек тилимизнинг сержило, маънодорлиги каби ўзига хос жиҳатлари ва бой имкониятларидан моҳирона фойдалангани устувор аҳамият касб этган. Шу билан бирга шеър ва дostonларида кенг қўлланган форс ва арабча сўз-ибораларнинг ҳам муайян ўрни борлиги айти ҳақиқатдир. “Сўз ва иборадан мақсад маънодир”³ деб билган Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида туркий тилнинг ўзига хослиги ва чексиз имкониятларини ёритиш билан бирга араб ва форс тилларининг ҳам фасоҳат ва тафовутларини, уларнинг бадиият зийнати юксак қадрланишини ҳам эътироф этади. Зеро, Навоийга эътимоди юксак бўлган ва ул зотга муносиб издош бўла олган машҳур шоирларимиздан бири Эркин Воҳидов айтгани дек, ўзбек тилимиз уч дарёдан (форс, араб ва туркий тилларидан) сув ичган, баҳра олиб, ривожланган ва бойиганлиги ҳам онгу тафаккуримиз ва маънавиятимиз илдизлари теранлигига ёрқин далилдир.* Бу илмий-назарий

²Тоғай Мурод.Ёш каламкашларга тилакларим.Бу дунёда ўлиб бўлмайди.Т.:2001.199-б.*Абдулла Қаҳҳор.Асарлар.6-т.1971.

³Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Т.: 2014, 69-б.

қарашлар қанчалар асосли эканлигига Навоий ва бошқа мумтоз адиблар ижоди мисолида ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Чунончи, беназир зуллисонан шoirимизнинг рубойларидан бирига разм солайлик:

Хуб эл била **сухбат** тутубон, **хуб** ўлғил,
Яхшини **талаб** қилғилу **матлуб** ўлғил.
Ширин сўз ила халққа **марғуб** ўлғил,
Юмшоқ де **ҳадисингнию маҳбуб** ўлғил.

Томчида қуёш акс этганидек, Навоийнинг ҳамиша инсонларни комилликка бошлашдек олижаноб мақсади ва чуқур ҳаётий ғоя-фикрларни гўзал шаклда ифодалаш санъати ушбу мухтасар шеърда ҳам яққол намоён. Шеър матнидаги барча сўзлар маънодор ва оҳанг дорлиги билан унинг таъсирчанлигини оширади. Гарчи қофиялари **арабча** ва **форсча** сўзлар бўлса-да, (**хуб**-яхши, **матлуб**-талаб қилинган, **марғуб**-ёқимли, **маҳбуб**-севимли, дўст маъноларида қўлланган) улар ўзбекча сўз-иборалардек асосий фикр ва туйғуларни кучайтириб, шеърнинг ғоявий мазмунини ёрқин ифодалашга хизмат қилади. Сўзни малҳам деб билган Навоий мазкур рубой матнидаги ҳар бир сўз, ҳатто товуш-оҳангига эътибор берган. Шеърдаги туркий “**ўлғил**” сўзини “**бўлғил**” шаклига ҳаёлан алмаштириб кўрайлик. Аввало, икки **б** ундош товушининг ёнма-ён қўлланиши талаффузни оғир лаштиради ва мисраларнинг мутаносиб ритми, оҳангдорлигига ҳам ҳалал беради. Бинобар ин, “зийнатланган шеър” матнидаги наинки сўз, ҳатто ҳарфни ҳам алмаштириш мушкул. Бундай ёрқин мисолларни улуғ шoir “санъатхонаси”дан истаганча келтириш мумкин.

Навоийнинг бундай маҳорат сабоқлари ва қутлуғ анъаналари кейинги асрларда ҳам кўплаб етук шoirу ёзувчиларимиз томонидан муваффақиятли давом эттирилди. Жумла дан, Гулҳаний, Увайсий ва Нодира, Муқимий ва Фурқат шеърлятида форс-арабча сўзлар нинг кенг қўллангани бадий тилнинг серқирралиги ва полифониясини кўрсатади. Гулҳа нийнинг “Зарбулмасал”идаги Туянинг Бўталокқа айтган “Менда бўлса эди ихтиёр, Бўлмас эдим **“зери бор”** (яъни юкнинг остида) форсча сўзлар орқали меҳнатқаш халқнинг эркисиз, ҳақ-ҳуқуқсиз яшаганлигини образли тарзда чуқур акс эттирганлигини англаш қийин эмас.

Навоий ва Бобурлар қатъий амал қилган бу юксак эстетик тамойил ва ижодий анъаналар замонавий адабиётимизга ҳам хос бир фазилатга айланган. Масалан. Абдулла Қодирий нинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида кўплаб **арабча**, **форсча** сўзларга дуч келамиз. Булардан ташқари, ушбу романларда форс адабиётининг буюк намояндаси шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, улуғ озарбайжон шoirи Муҳаммад Физулийлар нинг нодир асарларидан иқтибослар ҳам келтирилган. Чунончи, “Меҳробдан чаён” роман ида шайх Саъдийнинг қуйидаги ҳикматомиз шеъри Анвар, Раъно ва Султоналиларнинг чинакам дўстлик ҳақидаги умумий қарашларини ва айни пайтда, уларга хос муштарак садоқат туйғуларини ҳам теран ифодалаган:

“Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳам нишаст”

(Яъни: Эй хушёр киши, душманларинг билан бирга ўлтуришкан-ҳамсуҳбат бўлган дўст ингдан қўл ювгил. “Меҳробдан чаён”.Т. 1994. 537-б.)

Форс-тожик ва араб тилларини яхши билиш ва бу тиллардаги сўзларнинг маънолари ни тушуна олиш нафақат мумтоз адабиётимиз, балки ҳозирги замон адибларининг ҳам асарларидаги маъно-мазмунни ва муаллифнинг ғоявий-бадиий мақсадини тўғри ва янада чуқур англашга ҳам ёрдам беради. Зеро, улуғ шоир ва мутафаккирлар таъкидлаганидек,

Калиди ганжи маъни забондир,

Агар бир нуқта кўп бўлса зиёндинир.(Сўфи Оллоёр)

Яъни санъат асарининг мазмун-моҳияти ва тағмаъносини англаш, гўзалликларидан тўлиқ баҳраманд бўлиш учун, энг аввало, кенг лисоний билим ҳамда хорижий тилларни *Эркин Воҳидов. Сўз латофати. Тошкент. Ўзбекистон. 2018. 10-б.

пухта билиш ҳам талаб этилади. Бинобарин, Қодирий романларидаги арабча-форсча сўз-иборалар ва диний-маърифий истилоҳлар ўз ўрнида маҳорат билан қўлланган. “Ўткан кунлар”нинг охирги фаслида Кумушнинг фожеона ўлими билан боғлиқ воқеа-тафсилот лар тасвирланар экан, ёзувчи арабча **мақтула, мадфун** каби сўзларини қўллайди: ”Эртаси кун дафн маросими бўлди. Жанозага Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярли кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланинг энг яқинларигина бу тантанага етиб келолмади лар”(373-б) Бу сўзлар бежиз қўлланмаган. Кумуш ўз ажали билан эмас, балки кундоши Зайнаб томонидан заҳарлаб ўлдирилди, **қатл этилди**. Шу боис ҳам бу ўринда Кумушга нисбатан марҳума сўзини эмас, балки мақтула сўзининг танланиши ҳар жиҳатдан мақбул.

Форс-тожикча сўз ва иборалар Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳам кўп ва санъаткорона қўлланган. Ёзувчининг “Тўйда аза” ҳикоясига “**Зўри беҳуда миён мешиканад**” (“Беҳуда чираниш белни синдирар”) деган мақол эпиграф қилиб олинган.(1.374) Ҳикоя қаҳрамони кекса домланинг ёш бир танноз, олифта жувонга уйланиб, ўзини зўр бериб ёш йигитдай кўрсатишга беҳуда уринишлари, чамандагул дўппи, тор шим кийиб юриши-ю, номуносиб қилиқлари алал-оқибат унинг ҳам маънан, ҳам жисман ўлимига сабаб бўлганлигини чуқурроқ тушунишимизда бу мақол ўзига хос бир очкич вазифасини ўтайди. Бундай мисоллар бошқа адиблар ижодида ҳам кўплаб учрайдики, айримларига диққат қилайлик.

Масалан, қадимий форсий бир ибора Асқад Мухтор учун етук фалсафий шеър яратишига асос бўлгани ҳам ибратли ҳолдир. Манбаларда келтирилишича, бир ҳукмдор (ёхуд пайғамбар) қўлидаги узукка бир сатр шеър ёздиради:“**Ин ҳам мегузарад**” (“Бу ҳам ўтади”) Ана шу оддий ҳикматомиз ибора Асқад Мухтор талқинида бу дунёнинг ўткинчи эканлиги, инсон умрининг моҳияти ва қадри ҳақида теран мушоҳада юритишга ундовчи поэтик деталга айланади: **“Ин ҳам мегузарад”**.

Бали, тугиб олинг дилга.

Чиндан, ҳамма нарса сўзсиз ўтади.

Лекин ўтган ҳар бир нарса ўзи билан бирга

Умрининг бир қисмин олиб кетади.

Ёки машхур шоирларимиз -- Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповларнинг шеър ва дostonларида ўзбек тилимизнинг бекиёс луғат бойликлари ва ранг-баранг бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланилганлигига гувоҳ бўламиз. Айни вақтда, ҳассос шоирлар имизнинг дурдона шеърларида форс-тожикча ва арабча сўз-иборалар ҳамда кўшимчалар ҳам моҳирона қўллангани ҳам уларнинг тил маҳоратидан далолат беради. Эркин Воҳидов нинг қатор шеър ва ғазалларида санъаткорона қўлланган форсий-арабий сўз ва кўшимчалар мазкур асарлар мазмуни ва оҳангдорлигини кучайтириши билан бирга уларнинг ифодалилиги, эмоционал-таъсирчанлиги ва муסיқийлигини ҳам оширган. Истиқлолимизга бағишланган “Ватан умиди” (1991) шеърларидаги байтлар матнига назар ташлайлик:

Агарчи исмим Эркин, эрки йўқ, **банди** кишан бўлдим.

Дилим доғлиқ, кўзим боғлиқ, тилим йўқ, **бесухан** бўлдим,

Муаззам Сайхуну Жайхун лабида ташналаб қолдим,

Кийинтирдим жаҳонни, жисми урён **бекафан** бўлдим...

Форс-тожик тилидаги “**бе**” кўшимчаси билан ясалган сўзларнинг (**бесухан, бекафан, беватан...**) ёки “**банди кишан**”, “**соҳиби чаман**” каби **изофали иборалар**нинг танлаб ишлатилганлиги ҳам фикримизнинг исботидир. Шунингдек, Абдулла Ориповнинг 80-йил лар ёзилган, аммо ҳукмрон мафкурага хуш келмаган “**Савоб**” номли шеърларидаги арабча-форсча сўзларнинг маънодор, таъсирчанлиги худди узукка кўз қўйгандек ярашиқлидир:

“Ўзга эрур **бидъат** ва **карам**,

Ҳиммату саховат тирикларга хос...”

Ёхуд шоирнинг фалсафий бир тўртлигидаги “**бисёр** бўлса бол ҳам **бекадр**” сатрида форсча сўз ва кўшимчанинг моҳирона қўллангани ҳам эътиборни жалб этади. Матндаги “**бе**” кўшимчаси ўрнига ўзбек тилимиздаги “**сиз**” кўшимчаси қўйиб кўрилса, мисралардаги ритм ва оҳанг ҳам ўзгариб, улардаги табиийлик ва жарангдорлик йўқолади, таъсирчанлиги ҳам пасаяди. Яна бир қиёс: **бисёр** сўзини **кўп, мўл, сероб** каби маънодош-синоним сўзлар билан алмаштириб кўрилса ҳам, мазкур сатрлардаги поэтик мукамалликка салбий таъсир кўрсатади. Форс ва арабча сўзларнинг, хусусан, биргина “**бе**” кўшимчаси билан ясалган “**бетўхтов**” сўзининг қўлланиши билан боғлиқ характерли мисолларни Абдулла Қаҳҳор асарлари тилида кузатиш ҳам шу жиҳатдан мароқли ижодий бир сабоқ бўла олади.

Бадий адабиёт шу қадар ранг-баранг, тасвир кўлами кенг ва теран оламки, баъзан айни бир сўз такрори ҳам турли даражадаги маъно, оҳанг ва таъсирчанлик “кашф” этиши мумкин. Бундай ноёб бадий фусункорликнинг ҳайратангиз намуналарини Навоий ёхуд Абдулла Қодирий, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Эркин Воҳидов ёки Тоғай Мурод сингари машхур сўз заргарларининг асарларидан кўплаб келтириш мумкин. Масалан, Абдулла Қаҳҳор “бетўхтов” сўзини машхур “Ўғри” номли ҳикоясида бир неча марта қўллайди: “Эллиқбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди”, “Амин ҳам “Мен бетўхтов приставга хабар бераман”, дейди”,

“Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов пристав га яхшилаб тушунтиришга ваъда қилди..”, “Простав **Қобил** бобонинг бахт ига, бетўхтов ҳокимга хабар бераман демасдан, аминга бор деб қўя қолди.”

Ўқувчида савол туғилиши мумкин: халқ тилининг тан олинган моҳир заргари бўлган Қаҳҳор нега бир сўзни қайта-қайта ишлатди экан? Ваҳоланки, тилимизда бу сўзнинг маънодош-синонимлари бўлган “тўхтовсиз”, “дарров», “дарҳол” ва “тезда” каби муқобил сўзларимиз ҳам бор ва уларнинг маъноларини ҳам адибимиз жуда яхши билган, албатта. Бизнинг фикримизча, Абдулла Қаҳҳор бу сўзларнинг кўз илғамас фарқларигача, энг нозик маъно бўёқларигача эътибор беради ва ҳаракат-тезлик маъноси кучлироқ эканлиги ҳамда нисбатан жарангли, салмоқли бўлгани учун, **”бетўхтов”** сўзини танлайди. Энг муҳими, бу сўз «оқ ит, қора ит - бари бир ит» бўлмиш амин ва элликбошиларнинг таъмагирилигу қаллобликда бир-биридан қолишмаслиги, қолаверса, уларнинг қуруқ ваъдабозликлари ва баландпарвоз оҳангда сўзлашга ўрганиб қолганлигини ҳам чуқурроқ ифодалай олган.

Мазкур сўз ёзувчининг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасида ҳам учрайди: **«Амин гапни кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга «Қишлоқ дан бетўхтов кўчиб кетинг!»- дебди»**. Бу ўринда ҳам «бетўхтов» сўзи амин қиёфасини аниқ гавдалантиришда муҳим ғоявий-эстетик салмоққа эга. Ниҳоят, бу сўз замирида ёзувчининг пристав, амин ва элликбошиларнинг меҳнаткаш халқнинг, оддий бечораҳол одамларнинг ғамташвишидан жуда йироқ одамлар эканлиги ва уларнинг ўта мунофиқ ва муғомбирлигини масхаралаш оҳанги ҳам сезилиб туради. Шундай экан, «бетўхтов» сўзи нинг такрор қўлланиши ҳам асар тилининг қашшоқлигидан эмас, балки адибнинг сўз танлаш маҳоратидан ва тилнинг ҳақиқий заршуноси эканлигидан бир нишонадир.

Булардан шундай хулоса келиб чиқадики, арабча-форсча сўз-иборалар қўлланиши ҳам ижодий бир анъана сифатида кенг тарқалган. Араб-форсча сўз-иборалар халқларнинг тарихий ўтмишидан гувоҳлик бериши билан бирга уларнинг яшаш тарзи, тили ва дини, маданияти ва руҳиятидаги ўзаро яқинлик ва муштаракликни ҳам акс эттириб туради. Бу эса тилларнинг бамисоли бир гулдаста янглиғ ўзаро бир-бирини бойитишидан ҳамда адабий асарлар мазмуни, оҳангдорлигини кучайтиришидан ҳам ёрқин далолатдир. Булар дунё халқларининг заволи билмас умуминсоний маънавий кадриятлари ва байналмилал фазилятлари сифатида бугун ҳам муҳим ижтимоий-эстетик аҳамият касб этиши шубҳасиз.